

Kecskeméti Gábor

Akadémiát teremtő nemzet – nemzetet teremtő Akadémia (A Magyar Tudományos Akadémia 200 éve a magyar szellemi életben)

Egészen bizonyos, hogy a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200. évfordulójáról szóló megemlékezésnek nem szabad megmaradnia a ceremoniális, formális keretek között. A múlt, benne saját múltunk feltárása mindig olyan tanulságokkal jár, amelyek messzemenően hozzájárulhatnak a jelen értelmezéséhez és a jövőbeli mozgásirányok feltárásához, kialakításához. Jól tudta ezt az a történész, Mikó Imre, akit 1858-ban választottak meg az Akadémia tagjává, egy időben Arany Jánossal és Jókai Mórral, s aki egy évvel később az erdélyi akadémia szerepét betöltő Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik alapítója lett, a kiegyezés után pedig egy személyben szolgált közlekedésügyi miniszterként és a Magyar Történelmi Társulat első elnökeként. Mikó 1855-ben indította meg forráskiadás-sorozatát, az *Erdélyi történelmi adatok* köteteit, s ennek bevezetésében a történetírásról mint a tettek és mulasztások jegyzőkönyvéről beszélt, mint olyan élet-számvetésről, amely megmutatja a helyesen és a balul meghozott döntéseket, s amely elkülöníthetővé teszi mindazt, ami „önbűneink méltó következménye”, attól, ami „a balsors nem érdemlett csapása”. Intézményi évfordulónk most alkalmat ad arra, hogy a történetírásnak ezt a küldetését önmagunkon is alkalmazzunk próbáljuk. Felelősségünk nem csekély: Mikó Imre arra figyelmeztet, hogy a későbbi kor is „aként [fog] tartani fölöttünk felmentő vagy kárhoztató ítéletet, a mily alakban [...] múltunkat összeállítani bírjuk”.

Amikor az Akadémia évfordulójára emlékező, sok száz eseményből álló rendezvénysorozat és a hozzájuk kapcsolódó számos kiadvány előkészítését megkezdtük, mi is abban a reményben voltunk, hogy legalább a magyarországi tudománytörténetről és a tudományok mindenkori megszervezésének

intézménytörténetéről új, átfogó képre tehetünk majd szert. A készülődés hozama azonban – büszkén mondhatom – már messze meghaladta ezeket a várakozásokat. Bebizonyosodott, hogy aki a múltba tekint, annak valamilyen módon a jelenét is látnia, értékelnie kell, sőt a jövő felé mutató mozgásokat is meg kell pillantania. Milyen tanulságokat látunk máris?

A világ számos más, tudományos és művészeti akadémiájától eltérően a Magyar Tudós Társaságot nem fejedelmi alapító aktus, hanem közadakozás hozta létre. A társaság felállítására irányuló felajánlások a magyar rendi országgyűlés főúri és nemesi résztvevőinek körében kezdődtek 1825-ben, majd jóval szélesebb körre terjedtek ki. Mindez azonban nem összegezhető akként, hogy az Akadémiát a magyar nemzet alapította volna meg. Modern magyar nemzet a kezdeményezés pillanatában ugyanis nem létezett, hanem csak egy jóval archaikusabb, államnemzeti jellegű nemzettudat, amely a Magyar Királyság lakóit egyetemlegesen felölelte, nyelvre, származásra, kultúrára való tekintet nélkül az ország lakóiként azonosította őket. A szlovák történeti szóhasználatban nagyon világos megkülönböztetés jelzi ezeknek az állapotoknak a maiaktól való eltérését: a 19. század kezdetén még nem volt Maďarsko, hanem csak Uhorsko létezett, amely egyszerre volt a hazája magyar, német és sokféle szláv anyanyelvet beszélő lakóinak. Az összetartozásuk tudata rendi ideológia volt, amely mindenekelőtt a magyar nemesség hagyományos erénykatalógusából, értékeszményeiből és történelemfelfogásából táplálkozott, de kifejtésében már meghatározó szerepet kaptak épp a mai Szlovákia területén született és nevelkedett, német vagy szláv anyanyelvű, többnyire polgári eredetű értelmiségiek is. Ez az értelmiségi réteg nagyrészt még az egyházak kebelében dolgozott, a különböző felekezetek lelkipásztori vagy iskolai tanítói feladatait végezte, de egyre fokozódó mértékben ellátta a világi, az állami irányítási és szervezési feladatokat is, vagyis – a történettudomány szakterminusát használva – szekularizálódott. Ez a szekularizálódó egyházi értelmiség élénken érdeklődött

a tudomány művelése iránt is, felnőttként is tanult, művelődött, kísérletezett, természettudományi és történeti adatokat gyűjtött, dolgozott fel, tett közzé.

A 19. század első fele Közép-Európában a modern nemzetek és nemzeti identitások kialakulásának időszaka. Ez közjogi értelemben is igaz; nem véletlen, hogy az Akadémia megalapításának évét hagyományosan a reformkor, a modern állami intézményekért folyó küzdelem kezdetének tekintik. A magyar állam politikai, jogi, közgazdasági kereteit kialakító tudósok jelentős részben az Akadémia tagjai közül kerültek ki. A magyar nemzet kulturális identitásának, történelmi tudatának, irodalmi, szellemi és művészeti hagyományainak a megformálásában pedig a magyar állam hosszú évtizedekig nem is rendelkezett más olyan intézménnyel, amely erre a kivételes feladatra vállalkozhatott volna. A hagyományos nemesi nemzet tehát Akadémiát teremtett, az Akadémia viszont a modern, polgáriasult magyar nemzet megteremtésének vált a motorjává. Az Akadémia máig megőrizte az e történeti sorsközösségből, a közpolitika számára is iránymutató szerepéből fakadó, különleges hitelességét és tekintélyét. A modern magyar nemzetnek és a Magyar Tudós Társaságnak egy a születésnapja, közös a története. Dicsőséges és tragikus korszakaik is egybeesnek. Az 1848-ban felálló első magyar nemzeti kormány nyolc minisztere közül öt (Széchenyi István, Deák Ferenc, Eötvös József, Szemere Bertalan, Mészáros Lázár) az Akadémia tagjai voltak. A forradalom vérbe fojtása után az abszolutista kormányzat az Akadémia működését is korlátozta, új akadémikusok megválasztására legközelebb csak 1858-ban kerülhetett sor.

A társadalmi modernizációnak nagyon sokféle területe van: a 19. század eleji Magyar Királyság híján volt az állami szakigazgatás legkülönbözőbb intézményeinek, a szakszerű kormányzás egész ágazatainak. A Magyar Tudományos Akadémia működésének első évtizedeiben a modern állam kialakításának az az előfeltétele került a törekvések előterébe, amely a modern nemzeti és államnyelv kialakítását célozta. A magyar állam hivatalos nyelve

egészen 1844-ig a latin volt, s már a latin nyelv fenntartása is olyan eredménynek volt tekinthető, amellyel a rendi-nemesi kormányzat és a vármegyék a bécsi udvar által ismételt szorgalmazott német hivatalos nyelv bevezetését kívánták és – rövid átmeneti időszakokat nem számítva – tudták is megakadályozni. A nemesség egyes (alsóbb) rétegei, de főként az értelmiség nemzedékek óta sürgette és szorgalmazta a magyar nyelvű művelődés lehetőségeinek megteremtését, s ez lett végül a reformkori modernizációs intézkedéseknek az az első csomagja, amely mögé intézményt sikerült állítani, mégpedig a Magyar Tudós Társaságot, a mai Akadémiát. Már az intézményt törvénybe iktató 1827. évi XI. törvénycikk is „A hazai nyelv művelésére föllállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról” címet viseli, s rögzíti, hogy az alapítás részben „a hazai nyelvnek [...] terjesztésére”, részben „a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére” irányul. Ez a nyelvművelő és nyelvterjesztő célkitűzés kezdettől összekapcsolódott a mind a nyelv pallérozásában, mind a nemzeti kultúra képviselőjében kitüntetett jelentőségű szépirodalom alkotó művelésével. Az 1830-ban megválasztott első akadémikusok között ott találjuk két emberöltő magyar irodalmának meghatározó művelőit, közöttük a magyarság kulturális identitására máig alakító hatással bíró nemzeti klasszikusokat (Kazinczy Ferencet, Kisfaludy Sándort és Károlyt, Berzsenyi Dánielt, Kölcsey Ferencet, Vörösmarty Mihályt). Első évtizedeiben az Akadémia mindenekelőtt a magyar nyelvi mozgalmat és a szépirodalmat, mellettük a többi bölcsészeti tudományt és a jogtudományt mozdította elő, a magyar nemzeti kultúra kiterjesztése, a nemzeti múlt feltárása, a nemzeti közpolitika jogi kereteinek megalkotása céljából. A természettudományoknak a nemzetközi tudományos élettel párbeszédet folytatni képes kiművelése, intézményes alapjaik megteremtése csak a 19. század utolsó évtizedeiben jelentkezett ezekkel egyenrangú célkitűzésként. Ekkortól vált kiegyensúlyozottabbá az a kettős küldetés, amelyet a ma hatályos akadémiai

törvény preambuluma ír le: „A Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre.”

Egy 19. század közepi közép-európai tudós társaság munkálkodásának természetes része a nyelvelírő, nyelvszabályozó és nyelvbővítő működés, ennek elsődleges szerepe mégsem magától értetődő. Amikor Juraj Ribay, a Csehországban is jó kapcsolatokkal rendelkező, ám előbb Pesten, legtovább Cinkotán, élete végén pedig már szerb területen tevékenykedő lutheránus lelkész az 1790-es években egy szlovák tudós társaság megalapítását szorgalmazta, majd amikor Bohuslav Tablicnak az 1810-es években sikerült egy, a bányavárosokban működő tudós értelmiségi kört csakugyan megszerveznie, ők sokkal inkább az ország- és tájleírásra, a folklórhagyományok rögzítésére, a nép mindennapi tárgyi kultúrájának leírására koncentráltak. Teljesen érthető a dolog: a Bécs által szorgalmazott és a katolikus felekezetre támaszkodó ausztrorszláv törekvésekkel szemben a protestánsok körében a cseh orientáció, s így a cseh nyelv fejezte ki a szláv egységet, míg az önálló szlovák nyelv kanonizálásának szorgalmazása a turócszentmártoni Matica Slovenskában találta meg a bázisát. Az ebben az intézményben a szlovák nyelv és irodalom kiművelését célzó munkálatok már nagyon hasonlítottak a budapesti Akadémia a magyar nyelvet és irodalmat pártoló törekvéseire, miközben a folklórgyűjtések, a népi kultúra szellemi és zenei emlékeinek feltárása és kiadása Erdélyi János, Arany János és Tompa Mihály, később Bartók Béla és Kodály Zoltán nyomán a magyar Akadémián is felerősödött. Ez sem csoda: a nyelv tudományos kutatása mindig elválaszthatatlan a nyelvet használó közösség tanulmányozásától, így a nyelvtudományi vizsgálatok a magyar nyelvközösség, vagyis a magyar nemzet életterének, népességének, történetének, művelődésének, kultúrájának kutatásával kapcsolódtak össze.

A kiegyezéssel beköszöntő gazdasági felvirágzás és társadalmi átrendeződés a kultúrában is új korszakot nyitott, de a Magyar Tudományos Akadémia továbbra

is irányító szerepben biztosította a nemzeti hagyományok feltárásához és a nemzeti kulturális identitás megerősödéséhez szükséges intézményes kereteket, a társadalmi modernizáció számára pedig a közjogi és közgazdasági gondolkodás fórumait. Megbecsülését jól mutatja, hogy a ma is a székházául szolgáló, pompás Duna-parti palotájának megépítése – az intézmény megalapításához hasonlóan – ismét közadakozásból vált lehetségessé, amely ezúttal már a legszélesebb társadalmi rétegekre terjedt ki: éppúgy részt vett benne a 48-as kormány mártír miniszterelnökének, Batthyány Lajosnak az özvegye, mint a különféle, hivatásrenddé ekkor átalakuló polgári foglalkozások képviselői: tanárok, ügyvédek, mérnökök, orvosok, vagy akár azok az egyszerű sorsú asszonyok, akik nem pénzzel járultak hozzá, hanem a nemzeti intézmény otthonossá tételére szánt tárgyak kétkezi elkészítését, szövő, díszítő munkájukat ajánlották fel. A nemzetnek Akadémiája, az Akadémiának pedig nemzete lett, egyik sem jött volna létre és ma sem lenne éppen ilyen a másik aktív közreműködése nélkül. Az ambiciózus, nagyvonalú palota a nemzeti elhivatottság öntudatos megtestesítője lett, jó húsz évvel azelőtt, hogy az Országház építkezésén az első kapavágást megejtették. Amikor az Országgyűlés 1896-ban először tanácskozott az Országházban, az ülés a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplésébe illeszkedő, szimbolikus aktus volt – ennek a honfoglalásnak a pontos időpontjáról pedig 14 évvel korábban a vallás- és közoktatásügyi miniszter – történetesen maga is akadémikus: Trefort Ágoston – kérdésére a Magyar Tudományos Akadémia adott történész szakvéleményt.

A 20. században az Akadémia vagyonát világháborúk és az azokat követő inflációk tizedelték meg, s így nem maradhatott volna fenn, ha nem részesül az állami költségvetésből évente folyósított támogatásban. Az első világháború után a kivételes kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno konszolidálta az intézményt. Azóta sem látott sikerrel fogadtatta el a felismerést, hogy a történelmi Magyar Királyság összeomlásából, a gazdasági válságból és a

társadalmi paralízisből az mozdíthatja ki az országot, ha Széchenyi kezdeményezéséhez tér vissza: a „kiművelt emberfők” gyorsan növekvő számában, felkészültségük igényességében talál erőforrást. A kultúrnemzetté válás programja az iskoláztatás általános szorgalmazása mellett értékes magaskultúra megteremtését is célozta, s ebben az egyetemi fejlesztések mellett is megmaradt az Akadémia iránymutató szerepe. Az állami támogatás nagyvonalúsága ugyanakkor Klebelsbergnél együtt járt az akadémiai ügyekben való beavatkozás elkerülésével: „...nem szabad visszaélnünk azzal, hogy az Akadémia ma nehéz szituációba került [...]. Nekünk akkor, amikor az Akadémiának az állami szubvenciót felajánljuk, [...] garanciával kell körülbástyáznunk az Akadémiát arra nézve, hogy a jövő kormányoknak se juthasson eszébe és ne is álljon módjában az Akadémia tudományos működését befolyásolni” – fogalmazott.

A második világháború után, a koalíciós idők elmúltával, a kommunista berendezkedés kárpótlás nélkül elvette az Akadémia földjeit, épületeit. Ekkor úgy tűnt, hogy a Horthy-korszak konzervatív szellemi életéért felelőssé tett Akadémiát teljesen kiszorítják a tudományos élet irányításából; a Magyar Kommunista Párt szovjet mintára egy országos tudományos tanács felállításával kívánta perifériára szorítani. Tagságának csaknem felét megfosztották akadémikusi jogaitól, a művészeket befogadó alosztályát 1949-ben feloszlatták. Végül az eredeti szándék ellenkezője történt: a tisztogatáson átesett Akadémia már alkalmas volt arra, hogy a kommunizmus évtizedeiben mintegy tudományos minisztériumként működjék. Ez volt az az időszak, amikor felépítette kivételes jelentőségű, a bölcsészet-, a társadalom-, a természet- és a műszaki tudományok legszélesebb körét felölelő kutatóhálózatát, a kommunista ideológia által uralt időszakban az alapkutatások szerves rendszerét egészében képviselő egyetlen országos intézményt, amely viszont még a legkényesebb, bölcsészet- és társadalomtudományi területeken sem volt sikertelen abban, hogy kutatásai

számára bizonyos mozgásteret, csak korlátozott hatékonysággal működő politikai kontrollt, az elvárásoktól való viszonylagos függetlenséget biztosítson. A Klaniczay Tibor által már a hatvanas évek végén kezdeményezett, s másfél évtizedes küzdelem után végül 1983-ban megindított, egy évtizeden át a kulturális kormányzat és az Akadémia által együttesen irányított tárcaszintű kutatási főirány (ma azt mondanánk: nemzeti stratégiai alapkutatás), a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program keretében több mint négyszáz alapvető kézikönyv készült el és jelent meg a történet-, irodalom-, nyelv-, néprajz-, zenetudomány, könyvészet, régészet, művészet-, egyház-, oktatás-, egyetem-, tudománytörténet területén: szótárak, névtárak, lexikonok, bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok, forrás- és kritikai kiadások, történeti földrajz, helységnévtárak, topográfiák. Ez a program vállalta fel és teljesítette először a maga teljességében a kulturális hagyományok megőrzésére és dokumentálására célzó nemzeti kultúrpolitika küldetését. Ha nem így történt volna – ha nem történt volna meg –, akkor könnyűszerrel valóra válhatott volna a kommunista társadalommérnökök legkedvesebb álma: ma Magyarországon nem nemzeti közösség élne, hanem többé-kevésbé (még) magyar nyelven beszélő, szedett-vedett, kulturálisan igénytelen, identitásában bizonytalan, értékrendjében megtépázott lakosság. A nemzet és a lakosság közötti különbségtétel Szörényi Lászlónak, a pártállam nemzeti gondolkodású ellenzékijének még a Kádár- és Aczél-időkben írott, de csonkítatlanul csak a rendszerváltás idején megjelent, emlékezetes esszéjéből való. Szörényi abban az intézményben dolgozott, a budapesti Irodalomtudományi Intézetben, az Akadémia kutatóintézetében, ahol akkor is koordinálták és ma is összefogják a nemzeti identitásban meghatározó fontosságú klasszikus magyar írók és költők életművének teljességére kiterjedő, mértékadó, a közoktatás és az egyetemi képzés alapjául szolgáló, ún. kritikai szövegkiadások sorozatait.

A kommunista uralmat követő rendszerváltáskor az Akadémia is alapvető változásokon esett át. Kizárt tagjait – nagyrészt posztumusz – 1989-ben rehabilitálta, tagságukat helyreállította; a művészetek befogadására 1992-ben társintézményt alapított, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiát. Az 1994-ben hatályba lépett akadémiai törvény a Magyar Tudományos Akadémia működését köztestületi alapra helyezte, vagyis képviseleti elven helyet adott benne a tudomány valamennyi magyarországi és határon túli magyar művelőjének. Testületei, bizottságai azóta a szakmai erők legszélesebb körű bevonásával szerveződnek, s az egyes tudományterületek önrendelkezését biztosítják. Kutatóintézetei is az Akadémia irányítása alatt maradtak, egészen 2019-ig, amikor csaknem teljes körű hazai elutasítás és jelentős nemzetközi tiltakozás ellenére a kutatóhálózatot a magyar kormány leválasztotta róla, s azóta más formában való működtetésének módját keresi.

Az Akadémia még ugyanabban az évben, 2019-ben megújította küldetésnyilatkozatát; új jogi lehetősége birtokában, kérésükre értékeli és tanúsítja a magyarországi kutatóhelyek kiválóságát; továbbra is részt vesz a tudományirányításban, saját és átruházott forrásokból pályázatokat működtet a tudományos könyv- és folyóiratkiadás finanszírozására, a tudományos társaságok fenntartására, nemzetközi konferenciák hazai szervezésére és külföldi konferenciákon való részvételre, a kutatónők karrierjének előmozdítására, a határon túli magyar kutatóhelyek támogatására, kiválósági pályázatokon Bolyai-ösztöndíjat ítél oda egyéni kutatóknak, a nagyon kompetitív Lendület-pályázatokat pedig olyan kutatócsoportoknak szánja, amelyek nemzetközi pályázati megmérettetésre készülnek fel. A teljes magyar kutatói közösség dinamizálásában, forrásokhoz juttatásában, minőségének erősítésében, életpályamodelljeinek kialakításában ma is kulcsszerepe van. A Magyar Tudományos Akadémia feladata, hogy összefogjon minden olyan erőt, amely elkötelezett abban, hogy világszínvonalú tudományos kutatás valósulhasson meg

Magyarországon a nemzet javára, okos és kiszámítható tudományszervezés támogatásával, stratégiai tudományirányítási célok mentén. 2022-ben indult új nemzeti kutatási programjai a magyar társadalom, gazdaság és kultúra számára nemzetstratégiai jelentőségű tématerületeken végeznek hiánypótló munkát, s bár nem tudják pótolni egy, közvetlenül akadémiai irányítással működő kutatóhálózat feladatvállalását, mégis kifejezik az Akadémia elkötelezettségét kiemelt jelentőségű nemzeti, köztük nemzettörténeti kutatási irányok kialakítására és támogatására.

A lankadatlan tevékenység magabiztos, nyugodt ereje. A nemzeti közösség hasznára való törekvés öntudata. A nemzetközi tudományos és tudományszervezési, tudományirányítási trendekkel való egyenértékű partnerség kiegyensúlyozottsága. Mindezek az Akadémia mai jellemzői. A kétszáz éves történet összes tapasztalata egybevág: a tudomány szakmai és etikai mércéivel, a nemzeti és az emberi közösség javára véghez vitt, következetes és fáradhatatlan cselekvésnek ma sincs alternatívája, és nemigen tehető ennél vonzóbb ajánlat a társadalom javára.